

VAN BOLKESTEIN VIA BUSH NAAR BAT YE'OR

De ideologische ontwikkeling van Geert Wilders

K. Vossen

Het is nogal een *understatement* om te stellen dat Geert Wilders de gemoederen in Nederland de laatste jaren nogal bezighoudt. 'De man is uitgegroeid tot een nationale obsessie', zo stelde columnist Bas Heijne in de zomer van 2009 vast, nadat hij na een korte vakantie de Nederlandse kranten doornam. 'Geert Wilders die nu eens een paar zetels in de peilingen zakt en de volgende week weer een paar zetels stijgt, Geert Wilders die de ene week op Hitler lijkt en dan weer ineens juist helemaal niet, Geert Wilders die zijn islamhaat via zijn Indische voorouders in zijn bloed gekregen zou hebben en een dag later juist via drie maanden sinaasappels plukken in Israël', aldus Heijne's samenvatting van de berichtgeving.¹ Wie de naam 'Geert Wilders' invoert in een krantendatabase als Lexis Nexis, ziet het gelijk van Heijne bevestigd: men wordt werkelijk overspoeld door artikelen over Wilders en zijn Partij voor de Vrijheid (PVV). Ook in vergelijkend perspectief blijkt in de grote landelijke kranten in Nederland geen enkele politicus, met uitzondering van premier Jan Peter Balkenende en de Amerikaanse president Barack Obama, sinds 2007 zo vaak genoemd te zijn als Wilders, de voorzitter van de in zeteltal vijfde fractie in de Tweede Kamer.² Veel van die media-aandacht hangt samen met zijn spectaculaire opmars in de peilingen – in 2009 vrij stabiel tussen de twintig en dertig zetels – en het toch verrassende resultaat bij de Europese verkiezingen van juni 2009 (zeventien procent van de stemmen). Maar die aandacht is eveneens het resultaat van de spectaculaire acties en voorstellen waarop Wilders het Nederlandse publiek keer op keer heeft getraakteerd: de anti-islam film 'Fitna' en alle commotie daaromheen, de rechtszaken in Nederland en in Groot-Brittannië, het weglopen uit de Tweede Kamer, het voorstel tot invoering van een belasting op hoofddoekjes (de zogeheten 'kopvoddentaks'), en de berekening van de kosten van de massa-immigratie. Daarnaast heeft een substantieel deel van de publiciteit te maken met de vele pogingen het optreden van Wilders te duiden en zijn denkbeelden van een etiket te voorzien. Is hij soms extreem-rechts? Is hij een populist, een nationalist, een fascist wellicht? Bekende en onbekende Nederlanders, journalisten, wetenschappers, actieve en uitgerangeerde politici hebben zich inmiddels over het vraagstuk gebogen, waarbij iedere etikettering vervolgens weer sterke, eveneens in de media breed uitgemeten tegenreacties op heeft geroepen – niet in

de minste plaats van Wilders zelf, die zich aldus wederom van de nodige media-aandacht weet verzekerd. In een hoofdredactioneel commentaar riep *NRC Handelsblad* daarom op om maar geheel af te zien van alle zinloze kwalificaties. ‘Een partij met verwerpelijke standpunten moet niet door middel van etikettering worden bestreden, maar met argumenten’, aldus de kwaliteitskrant.³

Hoewel de ‘etikettendiscussies’ inderdaad niet altijd even verheven waren, vraagt het *NRC Handelsblad* het onmogelijke. Iedere poging tot duiding brengt immers een zekere mate van etikettering met zich mee, iets wat de krant in haar commentaar overigens ook zelf illustreert door in één zin de PVV enerzijds verwerpelijke standpunten toe te dichten en anderzijds op te roepen af te zien van etikettering. De kwestie is veeleer of de kwalificatie deugdelijk en zo neutraal mogelijk wordt gemotiveerd, waarbij een definitie aan de kwalificatie vooraf gaat en waarbij behalve naar bevestiging ook naar weerlegging wordt gezocht. Voor een beoordeling van politici en partijen – zeker als zij nieuwkomers zijn – is het ook wenselijk om na te gaan op welk kompas zij varen, wat hun *core values* zijn en welke ontwikkelingen in de toekomst aldus verwacht kunnen worden. Vanuit meer wetenschappelijk oogpunt is het daarnaast relevant na te gaan of het succes van een nieuwkomer te danken is aan de toepassing van een in andere landen reeds beproefde formule, dan wel dat er sprake is van ‘iets nieuws’ dat wellicht ook elders succes kan hebben.

In het geval van Wilders is er overigens sprake van een opvallend gebrek aan zulke meer wetenschappelijke beschouwingen over zijn optreden en denkbeelden: bijna vijf jaar na oprichting zijn er slechts drie analyses verschenen die meer om het lijf hebben dan een artikel in krant of opinieblad. In de eerste plaats is dat een studie van enkele onderzoekers van de Anne Frank Stichting, in het kader van de Monitor Racisme. Op grond van de bestudering van partijdocumenten en interviews bestempelen zij de PVV als een extreem-rechtse partij, zij het in een gematigde vorm.⁴ Het gebruik van de beladen term extreem-rechts wekte in de Nederlandse pers niettemin veel weerstand op, door de impliciete verwijzing naar de Tweede Wereldoorlog maar misschien nog wel meer door de referentie aan de jaren zeventig en tachtig, toen de term extreem-rechts wat al te gretig werd gebruikt, onder andere door de Anne Frank Stichting.⁵ Belangrijker bezwaar is echter de vaagheid van de kwalificatie extreem-rechts, in het rapport wel erg losjes gedefiniëerd als gekenmerkt door ‘een oriëntatie op het eigene, afkeer van het vreemde en hang naar het autoritaire’. De PVV vervolgens als gematigd extreem-rechts kwalificeren heeft, zoals de politicoloog Paul Lucardie stelt, ook iets van een oxymoron. Lucardie komt zelf in zijn analyse van de denkbeelden van Wilders op basis van vooral partijdocumenten tot de conclusie dat de PVV-leider en zijn fractiegenoten

het beste als ‘rechtse, halfslachtig-liberale nationalisten en populisten’ kunnen worden gekarakteriseerd.⁶ Zij horen daarmee zijns inziens thuis in een Europese familie van nationaal-populistische partijen, samen met bijvoorbeeld de *Freiheitliche Partei Österreichs*, het Vlaams Belang, het Franse *Front National* en de *Dansk Folkeparti* (Deense Volkspartij). Door zich vooral te baseren op officiële partijdocumenten die zijn opgesteld in de jaren 2005 en 2006, mist Lucardie echter wel een opvallende ontwikkeling in de politieke denkbeelden en stijl van de PVV, die zich in sindsdien lijkt te hebben voorgedaan.

In een onderzoek naar het populistisch gehalte van het discours van Wilders (en Rita Verdonk van Trots op Nederland) van schrijver dezes is deze verandering naar voren gekomen. Door een ideaaltypisch populisme te construeren, is in deze studie getracht na te gaan in hoeverre het etiket populisme op het discours en optreden van Wilders past. Dat ideaaltypische populisme bestaat uit de basisingrediënten anti-elite en volksverheerlijking en een serie aanvullende kenmerken die als de smaakversterkers kunnen worden opgevat, namelijk een neiging tot samenzweringstheorieën, een volkse stijl, een sterk voluntarisme en ten slotte een voorkeur voor directe democratie en charismatisch leiderschap. Onderzoek van een breed palet aan bronnen leidde tot de conclusie dat het etiket populisme slechts ten dele op Wilders van toepassing is, vooral vanwege de relatief beperkte hoeveelheid aan werkelijk positieve verwijzingen naar ‘het volk’ en zijn wat halfslachtige houding tegenover directe democratie. Wel is er een duidelijke toename van positieve verwijzingen naar het volk waarneembaar, alsmede een toename van het gebruik van een volkse taal en een sterkere voorkeur voor directe democratie.⁷

Dit artikel hoopt een verdere bijdrage te leveren aan de politieke plaatsbepaling – of etikettering, zo men wil – van Wilders en zijn Partij voor de Vrijheid (aangezien Wilders oprichter en enig lid is van deze partij kunnen Wilders en PVV door elkaar heen worden gebruikt). Daarbij concentreer ik mij niet op slechts één aspect (populisme) of op één periode (de jaren 2005-2006), maar wil ik de ontwikkeling van het politieke denken van Wilders (ideologische ontwikkeling) vanaf zijn entree in de politiek tot 2010 aan een analyse onderwerpen.

De politiek-ideologische biografie kent in Nederland, vooral wat betreft contemporaine politici, een vrij bescheiden traditie, met als recente uitzonderingen de analyses van de ontwikkeling van het gedachtegoed van Pim Fortuyn van de hand van Lucardie en Gerrit Voerman en van Dick Pels.⁸ Vaak wordt als bezwaar tegen zo’n beschouwing aangevoerd dat er gezocht wordt naar een bepaalde intellectuele consistentie en diepgang die er niet is. Of, met andere woorden, is iemand als Wilders niet in eerste instantie een politiek strateeg voor

wie woorden ondergeschikt zijn aan daden en die daarom ook moeilijk op zijn woord kan worden geloofd? Hoewel Wilders vooral een praktisch politicus is en geen intellectueel, is het echter een misverstand te denken dat daarom van een ideologische ontwikkeling geen sprake kan zijn. Ideologie-kenner bij uitstek Michael Freedman stelt immers: ‘we are all ideologists, in that we have understandings of the political environment of which we are part, and have views of the merits and failings of that environment’.⁹ Dat we Wilders op zijn woord moeten geloven en hem niet geen geheime agenda’s in de schoenen dienen te schuiven, is daarbij vooral een kwestie van wetenschappelijke zuiverheid. We kunnen eenvoudigweg niet onomstotelijk vaststellen of hij werkelijk meent wat hij zegt en schrijft, net zoals we dat van andere politici ook niet met zekerheid kunnen weten.¹⁰ Dat wil overigens nog niet zeggen dat we geen vermoedens kunnen uitspreken over mogelijke oorzaken van verschuivingen in zijn denken en doen. In dit artikel zal dat op basis van de beschikbare gegevens ook gedaan worden.

Zoals de titel van het artikel al verraadt, worden in deze beschouwing drie fasen onderscheiden, die zijn verbonden met drie uiteenlopende inspiratiebronnen. In de eerste periode droeg Wilders eerst als fractiemedewerker en daarna als fractielid van de VVD vol overtuiging de denkbeelden van partijleider Frits Bolkestein uit en nam hij diens stijl over. Rond 2002 veranderde Wilders echter van koers en liet hij zich steeds meer inspireren door het oprukkende Amerikaanse neoconservatisme en Nederlandse varianten daarvan. De naam van de Amerikaanse president George Bush jr. is als symbool voor deze fase gekozen, hoewel die natuurlijk niet in directe zin politieke en intellectuele invloed op Wilders heeft gehad. De derde fase is met de naam van Bat Ye’or verbonden, een pseudoniem voor Gisèle Littman, een Britse geschiedkundige van Joods-Egyptische komaf die in verschillende boeken een in haar ogen onvermijdelijke en noodlottige islamisering van Europa aan de orde heeft gesteld. Mede onder invloed van deze Eurabië-theorie is Wilders meer opgeschoven in de richting van het nationaal-populisme. Alvorens deze drie fasen verder zullen worden verkend, zal eerst kort worden ingegaan op Wilders’ vroege jaren.

Vroege jaren (1963-1990)

Geert Wilders werd in 1963 geboren te Venlo in een katholiek middenklassegezin. Uit zijn eigen herinneringen, maar ook uit de verschillende reportages die over zijn jeugd zijn verschenen, komt een beeld naar voren van een nogal tegendraadse, eigenwijze en temperamentvolle jongen zonder uitgesproken politieke interesse of opvattingen.¹¹ Waardoor

Wilders politieke belangstelling en ideeën zijn gevormd, is inmiddels onderwerp van allerlei speculaties. Zo heeft de cultureel antropologe Lizzy van Leeuwen de politieke voorkeur van Wilders verklaard vanuit zijn Indische wortels en de naar haar zeggen bij deze groep door post-koloniale trauma's sterk aanwezige 'identiteitsvervreemding'.¹² Uit schaamte voor zijn afkomst zou Wilders zelfs zijn haar hebben geblondeerd! De bewijslast die Van Leeuwen opvoert is echter bijzonder mager en bestaat voornamelijk uit verwijzingen naar de conservatieve en nationalistische voorkeuren van veel andere Indische Nederlanders in heden en verleden. Het ligt echter meer voor de hand om af te gaan op wat Wilders zelf door de jaren heen in interviews keer op keer als zijn formatieve ervaringen heeft aangeduid: zijn verblijf in Israël tussen zijn zeventiende en negentiende levensjaar en zijn periode als medewerker van de Ziekenfondsraad en de Sociale Verzekeringsraad tussen 1985 en 1990. Zoals Wilders zelf niet nalaat te vermelden, voelt hij sinds zijn verblijf rond 1980 in Israël een sterke verwantschap met dat land en identificeert hij zich sterk met de strijd van de Joodse staat tegen een vijandige buitenwereld. Hij is er sindsdien 'een keer of dertig, veertig' teruggekeerd, bezocht ook andere landen in het Midden-Oosten en raakte gefascineerd, zo niet geobsedeerd, door de grote politieke conflicten in die regio.¹³ Tegenover de grootse en meeslepende strijd in het Midden-Oosten en de belangrijke vraagstukken die daar aan de orde zijn, staat de soms wat kneuterig aandoende, gedecentraliseerde Nederlandse overlegcultuur, waar Wilders rechtstreeks mee te maken kreeg toen hij in 1985 ging werken bij de Ziekenfondsraad en later bij de Sociale Verzekeringsraad, twee corporatistische organisaties. Hij ontwikkelde er volgens eigen zeggen een sterke afkeer van de logge, bureaucratische Nederlandse verzorgingsstaat met zijn stroperige, corporatistische overlegstructuren, waarin harmonie belangrijker lijkt dan het benoemen van problemen en misstanden, zoals het misbruik van sociale voorzieningen. Het door hem gesignaleerde misbruik van de WAO door de sociale partners om op kosten van de samenleving op een makkelijke manier van overbodige werknemers af te komen, heeft hij wel als de *wake-up call* beschreven die hem uiteindelijk in de politiek deed belanden.¹⁴ Hij sloot zich aan bij de VVD – de meest voor de hand liggende keuze – en werd in 1990 medewerker van de Tweede-Kamerfractie van die partij, het begin van een lange carrière op het Binnenhof.

Een 'volbloed liberaal' uit de school van Bolkestein (1990-2002)

Zijn de ervaringen in Israël en in corporatistische gremia als de Ziekenfondsraad en de Sociale Verzekeringsraad te beschouwen als formatieve ervaringen, zijn werkelijke politieke

vorming krijgt Wilders in de VVD. In de jaren negentig is deze partij zijn thuis in politieke, intellectuele maar ook in sociale zin. Hij werd eerst fractiemedewerker Sociale Zaken en Sociaal-economisch Beleid, schreef speeches voor Tweede-Kamerleden en werkte daarnaast op het internationaal secretariaat van de partij, waar hij zich bezighield met contacten met Oost-Europa. In zijn eerste opiniërende artikelen liet hij zich kritisch uit over de behandeling van minderheden in landen als Slowakije en Roemenië, waarbij hij met name de Hongaarse minderheid op het oog had.¹⁵ Een groot deel van zijn vrije tijd offerde hij op aan allerlei stages bij en werkbezoeken aan buitenlandse instellingen die zich bezighouden met het Midden-Oosten.¹⁶ Hij publiceerde enkele opiniebijdragen in dagbladen over de mensenrechtensituatie in Syrië en Iran, werd lid van het Comité Democratie en Mensenrechten in Iran en dreigde tijdens een bezoek aan dat laatste land zelf gearresteerd te worden.¹⁷ In 1998 volgde de beloning voor zijn tomeloze werkdrijf, als Wilders voor de VVD lid wordt van de Tweede Kamer. Behalve door zijn opvallende, geblondeerde kuif maakte hij direct enige indruk door zijn retorische gaven en zijn soms stevige kritiek op de linkse coalitiepartners D66 en PvdA, die samen met de VVD het tweede ‘paarse’ kabinet vormden. Voor Nic van Rossem, de conservatieve columnist van *Elsevier*, reden om Wilders reeds een jaar na zijn aantreden uit te roepen tot het grote nieuwe VVD-talent. De ‘good looking fellow’ een ‘volbloed liberaal’ had volgens Van Rossem ‘de zelfverzekerdheid en debatingstechniek van mr. Pieter Oud, het dedain en het intellect van Bolkestein en de jeugdige uitstraling en dossierkennis van Robin Linschoten. Als hij zich het populisme van Hans Wiegel zou eigen maken...’, aldus Van Rossem, ‘...wordt Geert Wilders straks het gezicht en de stemmentrekker van de VVD’.¹⁸

Toch stond Wilders minder stevig in de VVD-traditie dan Van Rossems citaat doet vermoeden. Van bovengenoemde liberalen kan Bolkestein namelijk zonder enige twijfel beschouwd worden als de politieke leermeester van Wilders, zowel wat betreft zijn politieke standpunten als politieke stijl. Daarmee had Wilders een mentor die zowel binnen zijn eigen partij als in de Nederlandse politiek enigszins als een buitenbeentje gold, zij het één met groeiende navolging. Bolkestein, tussen 1990 en 1998 leider van de VVD, dankte die status aan zijn neiging tot polemiseren en zijn intellectuele beschouwingen in interviews en op opiniepagina’s over uiteenlopende onderwerpen – van buitenlandse politiek tot kunst en van het sociaal-economische stelsel tot het onderwijs.¹⁹ In politiek-ideologisch opzicht is zijn denken een mengeling van neoliberale economische denkbeelden, met een voorkeur voor een kleine en minder stroperige overheid met minder corporatisme; een buitenlands-politiek realisme, gekleurd door een scepsis ten opzichte van grote idealen, overdreven ambities en

naïviteit ten aanzien van andermans bedoelingen; en ten slotte een sociaal-cultureel conservatisme. Dat laatste kwam naar voren in zijn herhaalde pleidooi voor een herstel van oude gemeenschapswaarden – die door de progressieve geest van de jaren zestig in het gedrang gekomen – als het morele fundament voor de samenleving, zoals een beschaafd nationalisme, een sterker historisch besef, klassieke noties over hoge en lage cultuur, een voorkeur voor traditioneel onderwijs, en een nadruk op moreel en intellectueel leiderschap van de politieke en culturele elite. Het meeste opzien baarde Bolkestein ongetwijfeld door als een van de eersten het multiculturalisme van het Nederlandse minderhedenbeleid te hekelen. In plaats van zich te laten leiden door een progressief cultuurrelativisme, diende de politieke elite enerzijds de superioriteit van de westerse waarden te benadrukken en anderzijds de wijdverbreide gevoelens van de autochtone bewoners serieus te nemen. Zowel naar inhoud als naar vorm bleek Bolkestein op dit terrein een pionier: hij introduceerde, volgens de filosofe Baukje Prins, ‘een nieuw genre van spreken over de multiculturele samenleving’, dat zij kenschetst als het nieuwe realisme.²⁰ Dit genre wordt volgens haar gekenmerkt door de zelfstilering van de auteur als iemand die pijnlijke feiten onder ogen durft te zien; feiten die onder het volk al lang bekend waren, maar die door een voornamelijk linkse elite uit politieke correctheid werden ontkend.

In de (nog spaarzame) interviews met en Kamerbijdragen van Wilders uit deze jaren zijn de sporen van Bolkesteins denkbeelden en stijl duidelijk zichtbaar. In verschillende vraaggesprekken onderstreepte Wilders in navolging van zijn mentor de noodzaak van een bezielend verband, de behoefte aan moedige leiders en de noodlottige gevolgen van de ‘gezapige overlegcultuur’ en ‘de progressieve nonsens’ voor Nederland.²¹ Met groot genoegen joeg hij coalitiepartners PvdA en D66 de gordijnen in met provocerende Kamervragen of avances in de richting van oppositiepartij CDA. ‘Als er iets niet klopt, moet je het aan de orde durven stellen...’, stelde Wilders in *Elsevier*. ‘...Ik durf mijn nek uit te steken en punten aan te snijden die de mensen werkelijk raken. Politiek is durf.’²²

Die ‘durf’ toonde Wilders vooral in het parlementaire debat over de verzorgingsstaat en dan met name over de WAO, zijn specialisatie. Als fractiewoordvoerder Sociale Zaken kwam hij, tot afgrijzen van D66 en PvdA, met tal van alarmerende feiten over een grootschalig misbruik van de WAO door de sociale partners; feiten die op de werkvloer allang bekend zouden zijn maar die door de politieke elite waren verzwegen. Vooral de soepele regelingen met betrekking tot psychische arbeidsongeschiktheid zouden massaal zijn benut om lastige of overbodige werknemers te lozen. Met gevoel voor treffende *one-liners* noemde Wilders Nederland ‘de dorpsgek van Europa’, de WAO-wetgeving ‘een stuurloze mammoettanker die

onherroepelijk afvaart op een zandbank' en de Tweede Kamer 'op het gebied van de sociale zekerheid een socialistisch festijn'.²³ In toenemende mate gingen zijn voorstellen tot een drastische hervorming van de verzorgingsstaat gepaard met een algehele aanval op het stroperige Nederlandse poldermodel, waarin de nauwelijks nog representatieve vakbonden een te grote macht hadden gekregen en waarin te veel centraal werd geregeld. 'Stop de vakbondsmacht', zo luidde de kop boven een polemiserend opiniestuk dat hij in februari 2001 in *de Volkskrant* publiceerde en waarin hij ronduit stelde dat er 'teveel overlegd wordt in dit land... Het overdreven streven naar maatschappelijke consensus haalt de dynamiek uit de sociaal-economische activiteiten en dat kan Nederland zich niet meer permitteren.'²⁴

Daartegenover stelde Wilders het ideaal van een afgeslankte, minder centralistische overheid, die uitgaat van de daadwerkelijke behoeften van de individuele burger en niet van de weinig representatieve maatschappelijke organisaties. Met zulke voorstellen boekte Wilders in eerste instantie betrekkelijk weinig resultaat: de PvdA voelde weinig voor een nieuwe WAO-crisis en meer in het algemeen kende het poldermodel in die tijd nog weinig uitgesproken tegenstanders. In mei 2001 zag Wilders echter alsnog zijn gelijk bevestigd, toen een commissie onder leiding van Donner in haar rapport eveneens het misbruik van de WAO aankaartte en met drastische hervormingsvoorstellen kwam. Nog geen jaar later droeg Fortuyn het poldermodel ten grave in zijn bestseller *De puinhopen van acht jaar Paars*, waarin hij op sociaal-economisch gebied vrijwel gelijklopende voorstellen formuleerde als Wilders.²⁵

Op een ander terrein profileerde Wilders zich in deze jaren eveneens als een klokkenluider die waarschuwt voor naderend onheil, zij het dat hij daar toen beduidend minder aandacht mee genereerde. In december 1999 diende hij in de Tweede Kamer een lijvig rapport in over de gevaren van moslimextremisme en massavernietigingswapens in het Midden-Oosten. Wilders baseerde zich hiervoor op uitgebreide studie in binnen- en buitenland en op tal van gesprekken met experts, onder wie Max van der Stoep en Donald Rumsfeld.²⁶ Op een vraag van een journalist of dit onderwerp niet wat erg ver van de Nederlandse burger afstond, antwoordde hij: 'Het extremisme daar is een gevaar voor de stabiliteit van Europa en Nederland. Het is zelfs het grootste probleem van de komende tien jaar, want door migratie komt het extremisme ook naar Nederland. Dat gebeurt al, maar daarover lijkt iedereen te zwijgen.'²⁷

Neoconservatieve fase (2002-2006)

Wilders zou niet de nieuwe stemmentrekker van de VVD worden, zoals Van Rossem in 1999 voorspelde. Vijf jaar nadat de *Elsevier*-columnist zijn voorspelling deed, was Wilders een onafhankelijk, uit de VVD getreden Kamerlid, wonend op een onderduikadres en volgens eigen zeggen druk doende om een nieuwe rechtse beweging van de grond te krijgen voor ‘mensen die het oneens zijn met de vurige wens van VVD-leider Van Aartsen om ‘dolgraag’ met het linkse D66 verder in zee te gaan..., mensen die het CDA te weinig conservatief vinden, en voor fortuynisten die de LPF te instabiel vinden. En aan de linkerkant van het politieke spectrum voor mensen met het hart op de goede plaats, maar die teleurgesteld zijn over de halfbakken voorstellen van de PvdA voor immigratie, integratie, veiligheid en terrorismebestrijding’.²⁸ Bij de voorbereiding van die beweging had hij contact gelegd met Bart Jan Spruyt, de voorzitter van de Edmund Burke Stichting, een denktank die in 2000 was opgericht om het conservatieve gedachtegoed in Nederland te verspreiden. Samen met Spruyt maakte Wilders aan het begin van 2005 een studiereis naar de Verenigde Staten, waar zij hun licht opstaken bij verschillende conservatieve denktanks (American Enterprise Institute, Heritage Foundation, Foreign Policy Research Institute) en Republikeinse politici, zoals Richard Perle, een belangrijke adviseur van de Amerikaanse presidenten Ronald Reagan en Bush jr., en de beruchte senator Grover Norquist, voorzitter van een antibelasting-lobby en auteur van *Leave us alone. Getting the government's hands off our money, our guns, our lives*.²⁹ Kort na zijn terugkeer publiceerde Wilders het autobiografische *Kies voor vrijheid* en een ‘onafhankelijkheidsverklaring’, waarin hij zich met gevoel voor dramatiek onafhankelijk van de Nederlandse politieke elite verklaarde en de Nederlandse burgers naar het voorbeeld van de Acte van Verlating in 1581 opriep hetzelfde te doen en met hem mee te strijden ‘voor het voortbestaan van Nederland, als herkenbare natie, een land dat op het punt staat zijn eeuwenoude wortels vaarwel te zeggen en deze in te ruilen voor multiculturalisme, cultuurrelativisme en een Europese superstaat en dat allemaal onder de leiding van een zelfvoldane politieke elite die allang de weg kwijt is’.³⁰

Het vertrek van Wilders uit de VVD, zijn staat van onderduiker en zijn nieuwe aspiraties hangen samen met enkele nieuwe elementen in zijn politieke denken en optreden, die vanaf 2002 steeds duidelijker zichtbaar worden. Deze elementen hebben we hier ondergebracht onder de noemer neoconservatisme. Die term behoeft enige uitleg. Wat precies neoconservatisme is, wie er toe gerekend kunnen worden en waar precies de grens ligt met een meer klassiek conservatisme en met het neoliberalisme, is immers onderwerp van debat.

Sommigen gebruiken neoconservatisme vooral voor de agressieve, unipolaire buitenlandse politiek van de Amerikaanse president Bush jr., anderen zien de nieuwe koers van Reagan en de Britse premier Margaret Thatcher in de jaren tachtig als startpunt van het neoconservatisme, terwijl politiek theoretici bij deze term in eerste instantie zullen denken aan politiek filosofen als Leo Strauss, Irving Kristoll en Norman Podhoretz en een serie Amerikaanse denktanks die hun gedachtegoed uitdragen (onder andere de door Wilders bezochte American Enterprise Institute en Project for a New American Century). Wat Nederland betreft is de term neoconservatisme eveneens enige tijd in zwang geweest ter aanduiding van de opkomst van nieuwe, rechtse opinies in de politiek en misschien nog wel meer in de media, waarbij – al dan niet terecht – dikwijls steeds dezelfde namen genoemd werden: leden van de Burke Stichting (zoals Spruyt en Andries Kinneging), de opiniemakers van het katern ‘Letter & Geest’ van *Trouw*, Fortuyn en zijn volgelingen (zoals Marco Pastors en Joost Eerdmans) en columnisten als Leon de Winter, Arend Jan Boekesteijn, Afshin Ellian, Hans Jansen en Hendrik Jan Schoo. Kritiek op de vermeende progressieve hegemonie in de Haagse politiek en het opinieklimaat; scepsis ten aanzien van de zegeningen van de verzorgingsstaat, de permissieve samenleving en het poldermodel; een ‘nieuw realisme’ ten aanzien van de multiculturele maatschappij; en een groeiende bezorgdheid over de aard en invloed van de islam zowel in de nationale als internationale politiek kunnen als de hoofdthema’s van dit Nederlandse neoconservatisme worden gezien.³¹

Het feit dat er aldus veel op één hoop wordt gegooid, komt de conceptuele helderheid van het begrip neoconservatisme bepaald niet ten goede. Hier wordt de term in de ruime zin gebruikt als een politieke ideologie die gekenmerkt wordt door de voorkeur voor vrije markt en een kleine overheid, de nadruk op behoud en deels herstel van oude gemeenschapswaarden, het in vergelijking met het klassieke conservatisme sterke maakbaarheidsdenken, en ten slotte een uitgesproken *Feindmarkierung*, dat wil zeggen het aanwijzen van een moreel verwerpelijke vijand die met zijn cultuur of ideologie de eigen wijze van leven bedreigt en die daarom zonder mededogen en met alle mogelijke middelen bestreden dient te worden.³² Voor Thatcher en Reagan was die vijand concreet de Sovjet Unie – het *evil empire* – en meer algemeen het communisme en zijn *fellow-travellers*. De neoconservatieven rondom president Bush jr. zagen vooral na de aanslagen op 11 september 2001 het terrorisme, dat ideologisch gevoed werd door het moslim-extremisme en gefinancierd door de zogeheten *Axis of Evil*, als de nieuwe vijand, die met een agressieve buitenlandse politiek en een drastische binnenlandse veiligheidspolitiek moest worden verslagen. Bij de Nederlandse neoconservatieven bestond de vijand uit enerzijds de (radicale) islam en anderzijds uit een in vrij algemene termen

aangeduide progressieve, politiek correcte elite en het door haar verspreide ‘cultuurrelativisme’.

Een aantal van deze neoconservatieve opvattingen was bij Wilders reeds voor 2001 aanwezig, zoals zijn ook in die periode herhaalde voorkeur voor meer marktwerking en minder overheid, zijn pleidooien voor gemeenschappelijke normen, en zijn neiging om de verschillen met politieke tegenstanders aan te scherpen en het conflict te verkiezen boven het compromis. Zoals gezegd volgde hij in stijl en inhoud grotendeels het spoor van Bolkestein, wat aantoont dat de grens tussen diens conservatief-liberalisme en het neoconservatisme permeabel is. Toch zien we een aantal nieuwe elementen in de denkbeelden en het optreden van Wilders waaruit blijkt dat die grens wel degelijk bestaat en dat hij deze in deze fase langzaam maar zeker overschrijdt. Het gaat om de volgende elementen:

1. Wilders werd na 2001 een fanatiek verdediger van de Amerikaanse *War on Terror* en alle maatregelen die daarbij horen, zoals de militaire inval in Irak. Ook Syrië, Saoedi-Arabië en vooral Iran zouden volgens Wilders moeten worden ‘aangepakt’ om het terrorisme te stoppen. Tegelijk steunde hij de ambitieuze plannen van de Amerikaanse *neocons* om het Midden-Oosten te democratiseren. Met Ayaan Hirsi Ali, zijn nieuwe sparring-partner binnen de Tweede-Kamerfractie van de VVD, schreef hij in de jaren 2003-2004 verschillende opiniestukken, waarin zij opriepen tot een actieve rol van Europa in de democratisering van het Midden-Oosten.³³ Wilders ging daarin een stap verder dan de door het kabinet en de VVD gevolgde lijn (wel ‘politieke steun, maar geen militaire steun’), die hij vanaf 2004 steeds vaker lafhartig en halfslachtig noemt.³⁴ In meer ideologische zin brak Wilders daarmee met de meer sceptische *Realpolitik* van zijn mentor Bolkestein, die de inval in Irak en de neoconservatieve pogingen om het Midden-Oosten te democratiseren overmoedig noemde.³⁵

2. Wilders ging in toenemende mate pleiten voor keiharde maatregelen tegen bedreigers van de Nederlandse veiligheid en vrijheid. Juridische of constitutionele principes mogen volgens hem geen belemmering vormen in de strijd tegen het terrorisme: het uitroepen van de noodtoestand, preventieve arrestaties en administratieve detentie naar Israelisch voorbeeld, en uitzetting en denaturalisatie acht hij gelegitimeerde en noodzakelijke middelen.³⁶ Aanvankelijk betroffen deze noodmaatregelen vooral potentiële terroristen, daarna ook radicale imams en vanaf 2004 zelfs allochtone draaideurcriminelen en hun familie en gebrekkig geïntegreerden. Hoewel Wilders zijn best deed zijn voorstellen als noodzakelijke maatregelen ter bescherming

van de rechtstaat te presenteren, nam hij hiermee feitelijk steeds meer afstand van het constitutionele liberalisme, iets wat binnen de VVD ook als zodanig werd ervaren.³⁷

3. Hoewel Wilders eerder al stevige kritiek had op zowel de progressieve dominantie in de Nederlandse politiek als op de algehele politieke cultuur van consensus en conciliantie, werd zijn kritiek op beide aspecten harder en principiëler en raakte zij bovendien in toenemende mate met elkaar vervlochten. De politieke elite werd geïdentificeerd als een homogeen progressief blok waarbinnen men elkaar de bal toespeelt en die problemen het liefst uit de weg gaat. Hij volgde daarbij een analyse die onder Amerikaanse neoconservatieven populair is geworden als 'new class theory'.³⁸ Een progressieve elite zou door een strategie van het stelselmatig depolitiseren van iedere kwestie, het subsidiëren van instrumenten voor een progressieve meningsvorming (onder meer door 'de ellendige linkse staatsomroep') en het negeren en zelfs demoniseren van tegengeluiden het land 'geschaakt' en de democratie 'gekaapt' hebben. De jarenlange progressieve indoctrinatie en het perverse cultuurrelativisme zouden hebben geresulteerd in een opeenhoping van onopgeloste problemen en bovendien een geest van verslapping, verruwing en passiviteit onder de bevolking hebben verspreid.³⁹

4. De belangrijkste verandering is ongetwijfeld de *unverfroren* vijandschap tegenover de islam, die in deze jaren naar voren treedt. Daarin is tussen 2001 en 2005 duidelijk sprake van een radicalisering. Aanvankelijk keerde Wilders zich slechts sterk tegen de radicale, politieke islam, zoals in verschillende versies door het Iraanse regime, de Afghaanse Taliban en Al Qaida gepropageerd, en nam hij afstand van Fortuyns analyse van de islam als een achterlijke cultuur.⁴⁰ In het spoor van Amerikaanse neoconservatieven als Podhoretz en Daniel Pipes en zijn Nederlandse bondgenoten Hirsi Ali en Spruyt ging Wilders de zuivere islam steeds minder als religie maar als totalitaire ideologie beschouwen, die na het communisme en het fascisme de nieuwe grote nieuwe uitdager van het vrije Westen zou vormen. Met Hirsi Ali riep hij in 2004 op tot een liberale *Jihad* tegen deze ook in Europa vervaarlijk oprukkende nieuwe ideologie, waarbij beiden een verandering van de tot pacificatie geneigde Nederlandse politieke cultuur en een aantasting van elementaire rechten, zoals religieuze vrijheden, noodzakelijk achten.⁴¹

Meer nog dan Hirsi Ali opende Wilders na 2004 de aanval op de Islam *tout court*, die hij steeds meer als oorzaak gaat zien voor allerlei uiteenlopende problemen, zoals criminaliteit onder Marokkaanse jongeren, het hoge aantal uitkeringsgerechtigden en schoolverlaters onder niet-westerse allochtonen, eerwraakmoorden en de rellen in de Franse voorsteden in 2005.⁴²

Het minderhedenbeleid dient in Wilders ogen daarom gericht te zijn op een volledige assimilatie van moslims in de westerse maatschappij en op een volledige culturele verwijdering van de islam uit Nederland. Tegelijk wil hij immigratie van moslims zoveel mogelijk tegengaan, zo nodig door een algehele immigratiestop voor niet-westerse allochtonen.⁴³

Met deze doeleinden ging Wilders een aantal stappen verder dan zijn leermeester Bolkestein. De VVD-leider stelde in de jaren negentig weliswaar als een van de eersten de ongelijkheid en onverenigbaarheid van de islamitische en de westers-democratische waarden en cultuur aan de orde – en pleitte op basis daarvan eveneens tegen het lidmaatschap van Turkije van de Europese Unie (EU). In de praktijk stond Bolkestein echter een minder harde assimilatielijn voor: ten behoeve van het behoud van de welvaart en de maatschappelijke vrede dienden de verschillen niet al te zeer op de spits te worden gedreven en moest de vrijheid van religie en de dialoog met andersdenkenden gevoerd worden.⁴⁴ Tekenend voor het verschil tussen de meer pragmatische Bolkestein en zijn principiële leerling is dat eerstgenoemde zijn verzet tegen een mogelijk EU-lidmaatschap van Turkije uiteindelijk heeft gestaakt, terwijl dit punt voor Wilders in augustus 2004 de aanleiding zou vormen om met de VVD te breken.

Over diepere oorzaken van het vertrek van Wilders uit de VVD is volop gespeculeerd. Zo vermoedt Gerrit Zalm, die in 2003 partijleider werd, dat Wilders met de VVD brak om zijn politieke toekomst veilig te stellen. Wilders zou zozeer aan de parlementaire politiek verslaafd zijn geraakt, dat hij het behoud van zijn Kamerzetel niet langer wilde laten hangen van de nukken van een partijelite.⁴⁵ In mei 2002 had de VVD-top hem een tamelijk lage plaats op de kandidatenlijst gegund, waardoor hij door het onverwacht grote verlies gedwongen de Tweede Kamer moest verlaten; een volgens veel van zijn oud-collega's traumatische ervaring voor Wilders.

Nu heeft Wilders inderdaad meer dan eens zijn grote passie voor het parlementaire werk uitgesproken, maar het voert wel erg ver om (louter) uit zulke persoonlijke motieven zijn *Alleingang* te verklaren. Het ligt bovendien meer voor de hand om op twee belangrijke gebeurtenissen te wijzen die verantwoordelijk zijn geweest voor zijn wegdrijven van het conservatieve liberalisme: de aanslagen op 11 september 2001 in New York en de opkomst van Fortuyn en het daarmee samenhangende electorale fiasco van de VVD in mei 2002. De aanslagen in New York en later in Madrid, Bali en Londen alsmede de moord op de cineast Theo van Gogh hebben behalve tot een acuut gevoel van dreiging geleid tot een versterkte aandacht voor de aard van de islam en voor de gevaren van zogeheten 'schurkenstaten'.

Hoewel speculatief, is het voorstelbaar dat Wilders in deze aanslagen ook een zekere bevestiging heeft gezien van zijn politieke intuïtie en denkbeelden.⁴⁶ Net als in het geval van de WAO-kwestie kon hij met terugwerkende kracht zijn gelijk claimen. Dat gold eveneens voor het succes van Fortuyn, dat kon worden geïnterpreteerd als een gevolg van de door Wilders al vóór 2002 gekritiseerde koersverlegging van de partij.⁴⁷ Onder leiding van Hans Dijkstal was de VVD langzaam naar het midden opgeschoven, waar electoraal de meeste kansen zouden liggen. Daardoor had de partij het door Bolkestein en zijn leerlingen gegrepen initiatief in tal van debatten weer uit handen gegeven. De binnen de VVD lange tijd weinig serieus genomen outsider Fortuyn kreeg zo de gelegenheid om door te breken met een agenda die inhoudelijk veel leek op die van Bolkestein. Het electorale echech van een ‘verlinkste’ VVD in 2002, in combinatie met de perceptie van een acute dreiging na september 2001, leidde ertoe dat Wilders zich sterk ging maken voor een door het neoconservatisme gekleurd program, een streven dat hem uiteindelijk buiten zijn partij plaatste.

Van neoconservatief naar nationaal-populist (2006-)

Op 22 februari 2006 richtte Wilders de Partij voor de Vrijheid op, als opvolger van wat tot dan toe als de groep-Wilders bekend stond. De keuze voor de partijnaam lag in de lijn van zijn verklaring in *Kies voor vrijheid* dat ‘vrijheid voor hem centraal staat’, waarbij hij vrijheid zowel in negatieve zin (de vrijheid *van* vreemde overheersing en dwang) als in positieve zin (de vrijheid *om* te kiezen en het eigen leven in te richten) lijkt op te vatten.⁴⁸ In het voorjaar van 2006 publiceerde de PVV twee documenten: het pamflet *Klare wijn* en het meer ambitieuze, politiek-filosofisch getinte *Een nieuw-realistische visie*.⁴⁹ Dat laatste document draagt sterk het stempel van Wilders’ bondgenoot Spruyt en diens interpretatie van het (neo)conservatisme, dat gekenmerkt wordt door zorg over de schaduwzijden van de vrijheid, de gepercipieerde noodzaak van een nieuw moreel en cultureel fundament, en het pleidooi voor een nieuw conservatief beschavingsoffensief om het land te bevrijden van het gebrek aan ambitie, discipline en fatsoen.⁵⁰ Het ambitieuze werkstuk vol verwijzingen naar filosofen als Leo Strauss, Peter Sloterdijk en Alexis de Tocqueville diende te fungeren als ideologische grondslag van de PVV, maar in de daaropvolgende jaren werd er weinig meer aan gerefereerd door Wilders of een van zijn fractiegenoten. Zonder dat van een scherpe breuklijn sprake is, kan rond 2006 namelijk een volgende verschuiving in het politieke denken en optreden van Wilders bespeurd worden. Hij zwakte een aantal kernelementen van het neoconservatisme af

en voegde nieuwe toe, die er voor zorgen dat de PVV steeds meer opschuift in de richting van een partijfamilie die meestal wordt aangeduid met termen als nationaal-populisme of populistisch radicaal rechts.

Hoewel achter deze verschillende typeringen wel enig wetenschappelijk debat schuilgaat, is het voor dit artikel voldoende op te merken dat de essentie van dit nationaal-populisme moet worden gezocht in enerzijds het verzet tegen immigratie en supranationale samenwerking vanwege de bedreiging van de nationale identiteit, en anderzijds een weergave van de politiek als een morele tegenstelling tussen een corrupte elite en een deugdzaam volk alsmede de aspiratie om de democratie zodanig te hervormen dat de stem van dat volk de leidraad wordt.⁵¹ In zijn in 2007 verschenen overzichtswerk, waarin hij Wilders nog niet behandelt, voegt de politicoloog Cas Mudde daar nog 'authoritarianism' als basiskenmerk aan toe: een geloof in een strikt geordende maatschappij, waarbij ondermijning van het gezag streng bestraft wordt.⁵² Andere meer perifere kenmerken van de nationaal-populistische familie zijn het verzet tegen de economische en culturele globalisering, de voorkeur voor traditionele familiewaarden, een neiging tot samenzweringstheorieën, en een zeker opportunisme met betrekking tot economische en buitenland-politieke kwesties, die in deze partijen als secundair worden beschouwd. Vooral het economische aspect markeert volgens Mudde de niet altijd even heldere grens tussen nationaal-populisten en de meest radicale en autoritaire neoconservatieven, want voor deze laatste groep is economisch liberalisme een kernwaarde. Uit de volgende veranderingen die zich na 2006 hebben voorgedaan, blijkt dat Wilders zich langzaam in ander vaarwater heeft begeven:

1. In zijn redevoeringen, opiniestukken en in interviews gaf Wilders blijk van een steeds radicalere variant van islamofobie, namelijk één die is gebaseerd op apocalyptische samenzweringstheorieën over de aanstaande onderwerping van Europa. Zeker vanaf 2007 zinspeelde hij er in navolging van de bekende 'Eurabië'-theorie van Bat Ye'or meermalen op dat de massale immigratie van islamitische gastarbeiders onderdeel zou zijn van een bewuste strategie van kolonisatie en onderwerping (een strategie die zou verwijzen naar het islamitische leerstuk '*al Hijra*').⁵³ Allerlei problemen – van criminaliteit onder Marokkaanse jongeren tot importbruiden en van ondeugdelijk islamitisch onderwijs tot de cartoonrellen en de rellen in Franse voorsteden – worden daarvoor als bewijs opgevoerd. Ook verwijst Wilders naar een reeks geleerde mede-klokkenluiders in binnen- en buitenland. Deze vormen een eigen intellectuele gemeenschap, waarbinnen de voorman van de PVV een zekere heldenstatus beschikt: behalve Bat Ye'or behoren hier onder meer toe de

arabisten/oriëntalist Jansen, Pipes, Sam Solomon en Raphael Israeli en de journalisten Robert Spencer, Bruce Bawer, Lars Hedegaard en de in 2006 overleden Italiaanse journaliste Oriano Fallaci.⁵⁴ Tegelijk uitte Wilders meermaals zijn twijfels over de waarachtigheid van ogenschijnlijk goed geïntegreerde moslims: volgens het islamitische leerstuk van de *Taqqiya* zouden moslims die in een niet-moslimland wonen hun ware aard tijdelijk verbergen in afwachting van de demografische vermeerdering.⁵⁵ Daarmee neigt het harde assimilationisme dat Wilders aanvankelijk nog voorstond – tegen de islam maar niet tegen de moslims – steeds meer naar een algeheel rejectionisme, oftewel een algehele marginalisering van de moslims, die op grond van het *Taqqiya*-leerstuk immers per definitie niet te vertrouwen zijn. Concrete voorstellen daartoe heeft Wilders niet gedaan, hoewel de door hem bepleite hoofddoekenbelasting en de zinspelingen op de verwijdering uit Europa van tientallen miljoenen moslims die de westerse waarden onvoldoende onderschrijven, wel als stappen in die richting zouden kunnen worden geïnterpreteerd.

2. Hoewel Wilders en zijn fractiegenoten in de islam hun voornaamste vijand blijven zien, richtten zij hun pijlen in toenemende mate ook op andere groepen immigranten – en dan vooral op Poolse, Bulgaarse en Roemeense seizoensarbeiders en Antilliaanse immigranten. Deze meer brede anti-immigratiekoers, waarvan de eerste tekenen overigens al in 2005 te zien waren, blijkt onder meer uit voorstellen om de arbeidsmarkt voor Polen, Bulgaren en Roemenen te sluiten en het pleidooi om de Antillen eenzijdig uit het Koninkrijksverband te stoten, almede uit het dringende verzoek aan de regering om de kosten van de massa-immigratie te laten doorberekenen.⁵⁶ Van een daadwerkelijk racisme of zelfs nativisme kan overigens niet werkelijk gesproken worden: niet alleen onderhield Wilders nauwe banden met gevallen moslims als Hirsi Ali en Ehsan Jami, ook liet hij de over het algemeen goed geïntegreerde etnische minderheden zoals de Surinamers, Molukkers, Indische Nederlanders (waartoe een deel van zijn eigen familie behoort) en Chinese Nederlanders (van wie een vertegenwoordiger op de kandidatenlijst van de PVV voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2006 stond) buiten schot. In dit verband is het niet geheel zonder betekenis dat niet alleen Wilders zelf, maar drie andere PVV-fractiegenoten eveneens een van oorsprong niet-Nederlandse partner hebben.⁵⁷

3. Daarnaast was er in deze jaren sprake van een sterker nationalisme, in de zin dat Wilders de belangen en waarden van de natiestaat steeds meer centraal stelde en minder enthousiasme toonde voor internationale samenwerking en Europese integratie. Al in de aanloop naar het

referendum over de Europese grondwet in juni 2005 plaatste Wilders zich in het ‘nee-kamp’, onder meer vanwege het mogelijke Turkse lidmaatschap van de Europese Unie maar ook uit vrees voor een verkwaseling van Nederlandse belangen en verwatering van de Nederlandse identiteit. Vanaf 2006 ging de PVV echter ook pleiten voor een meer terughoudende Nederlandse rol in internationale vredesoperaties; in 2007 sprak Wilders zich uit tegen een langer verblijf van de Nederlandse militairen in Uruzgan.⁵⁸ Andere landen moeten nu maar hun bijdrage leveren aan de *War on Terror*, zo zei de voormalige neocon. Binnen en buiten de Tweede Kamer deed de PVV-fractie bovendien tal van voorstellen ter bevordering en versterking van de nationale identiteit (dagelijkse vlaggenceremonie op scholen, meer onderwijs in vaderlandse geschiedenis en cultuur), terwijl zij zich ook verzette tegen de verengelsing van het (wetenschappelijk) onderwijs en bestuur en tegen de overname van Nederlandse bedrijven en banken door buitenlandse ondernemingen.⁵⁹ Opmerkelijk was voorts het vooralsnog wat vrijblijvende pleidooi van Wilders en fractiegenoot Martin Bosma om Nederland en Vlaanderen samen te voegen.⁶⁰

4. Vanaf 2006 vertoonde Wilders zowel inhoudelijk als stilistisch steeds meer populistische trekken. Zo wierp hij zich steeds vaker op als spreekbuis van het vertrapte volk, de gewone Nederlanders die in de steek zijn gelaten door de elite en die de islamisering spuugzat zijn. De Nederlander behoeft niet opnieuw opgevoed te worden, zoals eerder in Nieuw-Realistische Visie nog impliciet verkondigd, het gaat er veeleer om zijn stem eindelijk serieus te nemen. Vanaf 2006 ging hij daarom nadrukkelijker pleiten voor meer directe democratie, zoals de invoering van bindende referenda, de verkiezing van ambtsdragers (burgemeesters, politiecommissarissen, zelfs rechters) en zelfs hervormingen van het kiesstelsel. Een opvallende verandering daar hij in zijn tienpuntenplan van juli 2004 nog resoluut verkondigde dat zulke veranderingen ‘onzinnig’ zijn: ‘het gaat om politici met lef een daadkracht’.⁶¹ Op haar in april 2010 vernieuwde website verklaart de PVV geheel conform de populistische logica: ‘Wij zijn voor een sprankelende democratie, met volop referenda. Niet de politieke elite, maar het volk moet zich vaker kunnen uitspreken; samen weten burgers het beter dan de linkse klik.’⁶²

Een andere indicator van zijn toenemend populisme is de door taalkundigen vastgestelde vergroving en vulgarisering van zijn taalgebruik en stijl.⁶³ Ministers zijn ‘knettergek’ of hebben ‘een ruggengraat van slagroom’, het regeringsbeleid is ‘baggerbeleid’, de Nederlandse Antillen zijn een ‘boevennest’ dat op Marktplaats.nl te koop kan worden aangeboden, hoofddoekjes zijn ‘kopvodden’, moslims ‘haatbaarden’ en jonge Marokkaanse criminelen

‘straatterroristen’. Beide aspecten kwamen duidelijk in de Tweede Kamer naar voren in zijn geruchtmakende redevoeringen bij de Algemene Beschouwingen in 2008 en 2009, en in zijn bijdrage aan het Verantwoordingsdebat in mei 2009. In deze toespraken gebruikte Wilders de klassiek populistische stijlform van de twee naties – de valse natie van de elite en aanverwanten en de ware, verdrukte natie: ‘de linkse grachtengordel en zijn kleffe vriendjes’, die aan ‘het belastinggeld-infuus’ liggen, tegenover ‘de mensen die de rekening moeten betalen... die beroofd en bedreigd worden. Die zuchten onder de overlast van de straatterroristen, die zuchten onder de hoge belastingen en verlangen naar een sociaal Nederland’.⁶⁴

5. Misschien wel het belangrijkste nieuwe accent was de koerswijziging op sociaal-economisch terrein, die zich reeds in 2006 voorzichtig aankondigde en zich in de daaropvolgende jaren duidelijk heeft doorgezet. De harde neoliberale lijn uit de onafhankelijkheidsverklaring en het beginselprogramma is verlaten (en als jeugdzonde afgedaan) en vervangen door een in veel opzichten linksere koers. De PVV wil het ontslagrecht niet meer versoepelen (zoals eerder bepleit) en het niveau van de minimumlonen en uitkeringen niet verlagen (zoals in 2005 nog voorgesteld). Daarnaast maakt de partij zich sterk voor investeringen in de zorg en de ouderdomsvoorzieningen. Ook verzet de PVV zich tegen de voorgestelde verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd; voor dit doel heeft Wilders zelfs aangekondigd om samenwerking te zoeken met de door hem voorheen verketterde vakbonden.⁶⁵ Op andere vlakken houdt de partij vast aan haar oude neoliberale standpunten. Zo blijft zij voorstander van drastische bezuinigingen, die zouden moeten komen uit een fikse korting op de uitgaven voor asiel- en immigratiebeleid, kunst en cultuur, ontwikkelingssamenwerking, de publieke omroep, het milieu- en klimaatbeleid en de Nederlandse Antillen.

Of deze nog prille koerswijziging, vaak als verlinksing aangeduid, een principiële of opportunistisch karakter heeft, is vooralsnog moeilijk te zeggen. Duidelijk is echter wel dat Wilders een belangrijke kernwaarde van het neoconservatisme – het primaat van de vrije markt – in ieder geval minder consequent doorvoert en op deelonderwerpen bereid is te modificeren. Daarmee wekt hij op zijn minst het vermoeden dat hij economische vraagstukken als secundair is gaan beschouwen. Hetzelfde kan overigens ook gesteld worden met betrekking tot onderdelen van zijn voorgestelde buitenlands beleid: ook deze geven nauwelijks nog blijk van affiniteit met het neoconservatieve interventionisme, terwijl zij bovendien in relatieve zin minder aandacht krijgen.

Als verklaring voor deze verschuivingen in het denken van Wilders is ook hier wel geweest op een persoonlijke factor, namelijk de staat van permanente beveiliging waarin hij sinds eind 2004 verkeert. Wilders' radicalisering en zijn toegenomen gevoeligheid voor complottheorieën zouden passen in de in verschillende psychologische rapporten vastgestelde effecten van permanente beveiliging op iemands psychische staat.⁶⁶ Daar Wilders zelf echter medewerking aan dergelijk onderzoek categorisch afwijst, weten we natuurlijk niet of dit in zijn geval ook geldt. Een andere verklaring zou in de gewijzigde internationale politieke context kunnen worden gezocht, namelijk de terugtocht van het neoconservatisme in het Westen rond 2006-2007. De Amerikaanse inval in Irak is steeds meer een fiasco gebleken, de bezetting van Afghanistan is geen onverdeeld succes en de populariteit van president Bush jr daalde in eigen land en in Europa tot een nieuw dieptepunt. Door de kredietcrisis is het economische neoliberalisme eveneens in het defensief geraakt. In Nederland lijkt het neoconservatieve geluid eveneens wat op de terugtocht, met het verdwijnen van de intellectuele platforms zoals 'Letter & Geest' van *Trouw* en het kortstondig verschenen opinieblad *Opinio*, en het vertrek van Hirsi Ali als het brandpunt van verwachting. Een andere verklarende factor kan gevonden worden in het groeiende politieke isolement waarin Wilders zich bevindt, zowel in de landelijke politiek als in het publieke debat. Neoconservatieve intellectuelen die nog wel voor Hirsi Ali in de bres sprongen, bleken weinig geïnteresseerd te zijn in Wilders en lieten zich soms zelfs sarcastisch over hem uit. In de zomer van 2006 verloor hij zelfs de steun van Spruyt, een van de weinige neoconservatieve intellectuelen die hem wel bijstond. Spruyt vond Wilders te veel anti-islam, te bazig en te ordinaar.⁶⁷ Ook besprekingen met de fortuynisten Eerdmans en Pastors liepen op niets uit. Toch slaagde Wilders er in om vanuit dit relatieve isolement met zijn harde standpunten over de 'tsunami van islamisering' en met tamelijk anonieme, maar loyale medekandidaten allereerst een onverwacht succes te behalen bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 22 november 2006 (5,9 procent tegenover slechts 0,6 procent voor zijn concurrent EenNL van Pastors en Eerdmans) en vervolgens om de publiciteit te domineren met harde, in de Tweede Kamer impopulaire maar wel opzienbarende voorstellen, die buiten het parlement op redelijk veel steun konden rekenen. Het isolement blijkt kortom niet zozeer een nadeel maar juist een kracht en radicalisering brengt aldus eerder winst dan verlies.

De plaatsing van de PVV in de nationaal-populistische familie blijft echter problematisch, zeker als men zich beperkt tot de Europese tak, zoals de meeste onderzoekers doen. Allereerst distantieert Wilders zichzelf openlijk van vrijwel alle partijen die tot deze familie worden

gerekend, met uitzondering van de *Dansk Folkeparti* en de *United Kingdom Independent Party* (ofschoon plaatsing van deze laatste partij in de nationaal-populistische categorie eveneens omstreden is).⁶⁸ Zijn politieke vrienden zoekt Wilders dan ook niet zozeer in Europa maar in de Verenigde Staten en in Israël, en dan vooral in kringen die in deze landen als uiterst rechts worden beschouwd. Zo voelt hij zich verwant met de in 2009 als minister van Buitenlandse Zaken van Israël aangetreden Avigdor Lieberman en zijn partij *Jisrael Be'eténou*, terwijl hij in de Verenigde Staten contacten onderhoudt met (en financiële steun zoekt bij) personen en organisaties die net als hij sterk een islamisering van Europa vrezen en zich nauw verbonden voelen met Israël.⁶⁹ Deze focus op de Verenigde Staten en Israel maakt Wilders op zijn minst tot een buitenbeentje in een partijfamilie die bepaald niet bekend staat om zijn pro-Amerikaanse of pro-Israëlische inslag.

Een tweede opmerkelijke afwijking in de politieke standpunten van de PVV, vanuit het perspectief van de nationaal-populistische familie (maar ook van het neoconservatisme), zijn de libertaire opvattingen in tal van ethische kwesties. Wilders en zijn fractiegenoten maken zich sterk voor het recht op abortus, embryoselectie en euthanasie, terwijl zij zich opwerpen als een beschermer van de vrouwen- en homo-emancipatie, die zij bedreigd zien door de islam.⁷⁰ Het is moeilijk voorstelbaar dat een andere nationaal-populistische partij een motie zou indienen om het mogelijk te maken dat homoseksuele militairen in uniform aan de *Gay-parade* zouden mogen deelnemen!

Deze aberraties zijn opvallend, maar geven tegelijk onvoldoende aanleiding om Wilders geheel buiten de nationaal-populistische familie te plaatsen: hooguit maken ze hem tot een wat excentriek lid. Men zou de beide bijzonderheden – de oriëntatie op Israël en de Verenigde Staten enerzijds en het ethisch-libertaire aspect anderzijds – tegelijk kunnen beschouwen als noodzakelijke ingrediënten om een nationaal-populistisch program voor Nederland verteerbaar te maken. De gerichtheid op de Verenigde Staten en Israël weerlegt mogelijke associaties met de Tweede Wereldoorlog, die een eventuele oriëntatie van de PVV op Belgische en Franse, laat staan Oostenrijkse en Duitse partijen met zich mee had kunnen brengen. Door zijn verdediging van libertaire verworvenheden heeft Wilders bovendien zijn specifieke nationaal-populisme weten uit te tillen boven louter xenofobie, kleingeestigheid en rancune, die in Nederland eveneens met extreem-rechts in verband worden gebracht. Met zijn nadruk op bescherming van ethisch-libertaire verworvenheden tegen progressieve naïviteit en islamitische dreiging sluit Wilders natuurlijk eveneens aan bij het door velen geroemde gedachtegoed van Fortuyn. Dikwijls wordt Fortuyn dan ook als een belangrijke wegbereider

van Wilders beschouwd. Als afronding van dit artikel zullen daarom beide politici kort met elkaar vergeleken worden.

Tot slot

In hun analyse van het gedachtegoed van Fortuyn hebben Lucardie en Voerman gebruik gemaakt van de metafoor van de schuivende panelen om aan te geven dat er bij Fortuyn niet zozeer sprake is van keiharde breuklijnen maar van veranderende accenten.⁷¹ Concreet onderscheiden zij bij Fortuyn drie panelen die elkaar deels overlappen, maar elkaar ook opvolgen in de tijd: een liberaal paneel, gedomineerd door kritiek op de verzorgingsstaat; een populistisch paneel, gekenmerkt door afkeer van de gevestigde elite; en ten slotte een nationalistisch paneel, waarin verzet tegen de Europese eenwording en het multiculturalisme de voornaamste accenten zijn. Overzien we de ideologische ontwikkeling van Wilders, zoals die is te herleiden uit zijn publicaties, toespraken en interviews, dan kan eveneens gesproken van drie ‘schuivende panelen’ die elkaar eveneens deels overlappen en opvolgen in de tijd. Het gaat dan om een conservatief-liberaal paneel, waarin sociaal-economische kwesties centraal staan; een neoconservatief paneel, waarin de oorlog tegen terrorisme en islamitisch extremisme het hoofdthema vormt; en een nationaal-populistische paneel, dat momenteel over het neoconservatieve paneel heen schuift en waarin het behoud van de nationale identiteit en het verzet tegen islamisering en meer algemeen tegen immigratie de dominante thema’s zijn geworden. In ieder nieuw paneel zijn aldus nieuwe accenten herkenbaar, oude trekken scherper zichtbaar, terwijl andere vervagen of verdwijnen. Zo is het anti-islam-discours in het eerste paneel als accent al vaag herkenbaar, maar in het tweede en vooral derde paneel wint het aan scherpte en belang. Door de wat onverhoedse nadruk op het behoud van sociale rechten (zoals ‘65 blijft 65!’) is daarentegen het economische neoliberalisme op het laatste paneel aanzienlijk minder afgetekend geworden. Algeheel kan gesteld worden dat sociaal-economische vraagstukken in relatieve zin aan belang hebben ingeboet door de verscherpte aandacht voor islamisering en immigratie, de overheersende thema’s op het laatste paneel. Hetzelfde geldt voor Wilders’ buitenlands-politieke standpunten, die eveneens verhoudingsgewijs minder belangrijk maar ook minder uitgesproken worden.

Vergelijkt men Wilders nu met Fortuyn, dan valt een aantal overeenkomsten zeker op. Niet alleen hebben beiden zich opgeworpen als verdedigers van ethisch-liberaire verworvenheden, ook delen zij grotendeels de neoliberale veroordeling van de verzorgingsstaat, het poldermodel en het corporatisme; de bezwaren tegen het verwaarlozen van oude gemeenschaps-

waarden; de angst voor islamisering en immigratie; en de kritiek op het door links gedomineerde opinieklimaat en de als een homogeen en ontoegankelijk blok afgeschilderde politieke elite. Zeker wat het islam- en immigratiethema betreft is Wilders echter inmiddels vele stappen verder dan Fortuyn ooit is gegaan, zowel in taalgebruik, oplossingen (het verbieden van de Koran – ‘islamitische *Mein Kampf*’ – en de invoering van een ‘kopvoddentaks’) en de analyse van de aard van de islam en de achtergronden van de immigratie (Eurabië, islamofascisme en *Taqqiya*). Verder heeft Fortuyn, anders dan Wilders, evenmin veel op gehad met de Amerikaanse neoconservatieve buitenlandse politiek, terwijl hij bij de bestrijding van criminaliteit en terrorisme minder radicale remedies voorstond dan Wilders.⁷² Daarbij dient vanzelfsprekend wel aangetekend te worden dat Fortuyn niet de aanslagen op Bali, in Madrid en in Londen, noch de moord op Van Gogh heeft meegemaakt. In tegenstelling tot Wilders heeft Fortuyn bovendien nooit een sterke ommezwaai gemaakt op sociaal-economisch vlak en het is ook niet waarschijnlijk dat hij deze ooit zou hebben gemaakt. Het economisch neoliberalisme is voor Fortuyn immers steeds een absolute kernwaarde gebleven, terwijl Wilders juist op dit beleidsterrein is gaan schuiven, wat het vermoeden oproept dat diens economisch neoliberalisme gaandeweg ondergeschikt is geraakt aan zijn angst voor de islamisering. Fortuyn is dan ook veel moeilijker dan Wilders te plaatsen in de familie van nationaal-populisten: de meeste politicologen beschouwen hem vooral als een liberale populist.⁷³

Welke koers Wilders de komende tijd zal gaan volgen, is in het voorjaar van 2010 onzeker. Het tot nu toe meest ambitieuze politiek-ideologische werkstuk – *Een nieuw-realistische visie* uit 2006 – is inmiddels sterk achterhaald, maar een nieuw en uitgebreider document is er niet voor in de plaats gekomen. Wilders heeft de daad de laatste jaren meer dan ooit boven het woord gesteld. Die daden – van het lanceren van de film *Fitna* via het weglopen uit de Tweede Kamer tot het voorstel tot invoering van een ‘kopvoddentax’ – hebben weliswaar veel publiciteit en populariteit opgeleverd, althans bij een deel van de bevolking, maar tegelijk kan hij op weinig *goodwill* bij potentiële regeringspartners rekenen. De vraag of, hoe en door wie Wilders in politieke zin kan en moet worden geïntegreerd in het politieke systeem, is vooralsnog onbeantwoord. De uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen van 9 juni 2010 en de rol er die daarna voor de PVV is weggelegd, zal waarschijnlijk een grote rol spelen in de verdere politieke en ideologische ontwikkeling van Geert Wilders.

noten

¹ Bas Heijne, 'Pulp', *NRC Handelsblad*, 5 september 2009.

² Een eigen onderzoek in Lexis-Nexis naar het aantal artikelen waarin een persoon wordt genoemd in de volgende kranten: *NRC Handelsblad*, *Trouw*, *De Volkskrant*, *Telegraaf*, *AD*, *Spits*, *Metro*, *Dag*.

	2007	2008	2009
Geert Wilders	1799	2509	2362
Rita Verdonk	1152	1419	549
Wouter Bos	1754	2013	1942
Mark Rutte	845	526	584
Jan Peter Balkenende	4091	4138	4474
Nicolas Sarkozy	1701	2118	1419
Barack Obama	4500	5711	6701

*wellicht is enige vervuiling ontstaan omdat bij Balkenende, Sarkozy en Obama slechts gezocht is op achternaam, aangezien zij vaak worden aangeduid met functie in plaats van voornaam (president Obama en dergelijke).

³ Hoofredactioneel commentaar. *NRC Handelsblad*, 4 november 2009.

⁴ Marija Davidovic Marija, Jaap van Donselaar, Peter R. Rodrigues en Willem Wagenaar, 'Het extreemrechtse en discriminatoire gehalte van de PVV', *Monitor Racisme Anne Frank-Stichting* (2008).

⁵ Zie bijvoorbeeld de volgende reacties: Carel Brendel, 'Wie bedreigt hier de democratie?', *De Volkskrant*, 3 november 2009; Dick Hofland, 'Is hang naar goede oude Holland extreem-rechts?', *Het Parool*, 4 november 2009. Over 'demonisering' van rechts zie onder meer: Hans Wansink, *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers* (Amsterdam 2004).

⁶ A.P.M. Lucardie, 'Rechts-extremisme, populisme of democratisch patriottisme? Opmerkingen over de politieke plaatsbepaling van de Partij voor de Vrijheid en Trots op Nederland' in: *Jaarboek 2007 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* 176-190.

⁷ Koen Vossen, 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk? Verschillen en overeenkomsten in politieke stijl van twee politici', *Res Publica. Politiek wetenschappelijk tijdschrift voor de Lage Landen* 51 (2009) 437-466.

⁸ Dick Pels, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy* (Amsterdam 2003); Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Liberaal patriot of nationaal populist? Het gedachtegoed van Pim Fortuyn', *Socialisme en Democratie*, 59 (2002) 32-42.

⁹ Michael Freeden, *Ideology. A very short introduction* (Oxford 2003) 1-2.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld de kritiek van Meindert Fennema op de zogeheten 'frontstage-backstage'-redeneringen die vooral met betrekking tot extreem-rechts populair zijn: Meindert Fennema, *Om de kwaliteit van politieke elites* (Amsterdam 2003).

¹¹ Zie hiervoor: Geert Wilders, *Kies voor vrijheid. Een eerlijk antwoord* (z.p. 2005); A. Blok en J. van Melle, *Veel gekker kan het niet worden. Het eerste boek over Geert Wilders* (Hilversum 2008) 44-53; Arjen Visser, 'De tien geboden van Geert Wilders', *Trouw*, 16 oktober 2004; Nausicaa Marbe, 'Ik ben van nature recalcitrant', *Vrij Nederland*, 31 juli 2004.

¹² Lizzy van Leeuwen, 'Wreker van zijn Indische grootouders. De politieke roots van Geert Wilders', *Groene Amsterdammer*, 2 september 2009.

¹³ Wilders, *Kies voor Vrijheid*; Marbe, 'Ik ben van nature recalcitrant', *Vrij Nederland*, 31 juli 2004; Ted de Hoog, 'De sterke wil van Wilders', *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, 3 oktober 2005; Theo Koelé en Michiel Kruyt, 'Verliefd op Israel', *De Volkskrant*, 10 april 2007.

¹⁴ Wilders, *Kies voor Vrijheid*; Esther Lammers, "'Het is leuk, die heftige reacties'"; Nieuw in de Kamer', *Trouw*, 17 december 1999; Blok en Van Melle, *Veel gekker kan het niet worden*, 59-60.

¹⁵ Jan Dirk Blaauw en Geert Wilders, 'Europa sluit de ogen voor de onderdrukking van Hongaren', *De Volkskrant*, 28 december 1995; Frits Bolkestein en Geert Wilders, 'Centraal Europa nog niet rijp voor de EU', *De Volkskrant*, 11 november 1996; Blok en Van Melle, *Veel gekker kan het niet worden*, 69-76. Hella Rottenberg noemde de Hongarije-werkgroep van de VVD zelfs Hongaars-nationalistisch: Hella Rottenberg, 'Hongarije-werkgroep VVD Hongaarser dan Hongaars', *De Volkskrant*, 26 augustus 1996. Zeker is dat Wilders zich – mede door zijn huwelijk met een Hongaarse – al sinds de jaren negentig sterk betrokken voelt bij en goed op de hoogte is van de Hongaarse politiek, waarbij zijn voorkeur uitgaat naar de conservatief-liberale politicus Viktor Orban (premier tussen 1998 en 2002).

¹⁶ In een interview met *De Pers* vertelt Wilders vol enthousiasme over 'fantastische' bezoeken aan de FBI, het State Department, het Franse, Duitse en Britse ministerie van Buitenlandse Zaken (met name de afdeling Saoedi-Arabië) en bij de Iran-desk van het Israëlitische ministerie van Buitenlandse Zaken, 'allemaal wetenschappers die kranten in het Farsi spelden (...)'. 'Wat drijft Geert Wilders', *De Pers*, 13 oktober 2007.

¹⁷ Zie opiniestukken van Wilders: 'Syrië's Assad vreest vrede met Israël', *Algemeen Dagblad*, 8 september 1995; 'Aantreden Khatami geen enkele reden te hopen op liberalisering Iran', *Trouw*, 13 augustus 1997; 'Europa blundert in Midden Oosten', *Algemeen Dagblad*, 4 december 1997.

¹⁸ Nic van Rossem, 'Geert Wilders', *Elsevier*, 10 december 1999.

¹⁹ Max van Weezel en Leonard Ornstein, *Frits Bolkestein. Portret van een liberale vrijbouter* (Amsterdam 1999); Ad Maas, Gerard Marlet en Rutger Zwart, *Het brein van Bolkestein* (Nijmegen 1997); H.M. van den Brink, 'VVD-Fractieleider Frits Bolkestein; gymnasiast in de politiek', *NRC Handelsblad*, 5 maart 1994; Hella Rottenberg, 'Het fenomeen Bolkestein', *De Volkskrant*, 23 december 1995; Wilfried van den Bles en Marcel ten Hooven, 'De schijn gestalten van Frits Bolkestein', *Trouw*, 10 september 1994; H. te Velde, 'De partij van Oud en Wiegel. Leiderschap in de VVD en het primaat van het electoraat' in: P. van Schie en G. Voerman ed., *Zestig jaar VVD* (Amsterdam 2008) 27-51; G. Voerman en E. Dijk, 'Van kiesvereniging tot moderne politieke partij. De ontwikkeling van de organisatie en cultuur van de VVD' in: P. van Schie en G. Voerman ed., *Zestig jaar VVD* (Amsterdam 2008) 93-135.

-
- ²⁰ Baukje Prins, 'Het lef om taboes te doorbreken. Nieuw realisme in het Nederlandse discours over multiculturalisme', *Migrantenstudies* 18 (2002) 241-254.
- ²¹ Esther Lammers, "'Het is leuk, die heftige reacties"; Nieuw in de Kamer', *Trouw*, 17 december 1999; Hans van Soest, 'VVD'er Wilders schopt iedereen naar zich toe', *Rotterdams Dagblad*, 21 juni 2001; Eric Vrijzen, 'Wij worden de grootste', *Elsevier*, 2 oktober 1999; Annet de Jong, 'De blonde engel kiest de aanval', *De Telegraaf*, 13 maart 1999; Bas Soetenhorst, 'Een roepende in de woestijn op het Binnenhof', *Het Parool*, 22 september 2001; Theo Koelé, 'Het is triest maar Kok houdt oplossing voor WAO tegen', *De Volkskrant*, 18 februari 2001.
- ²² Eric Vrijzen, 'Wij worden de grootste', *Elsevier*, 2 oktober 1999.
- ²³ Elaine de Boer en Jan Hoedeman, 'Hard blaffen en niet bijten', *De Volkskrant*, 22 oktober 1999; Hans van Soest, 'VVD'er Wilders schopt iedereen naar zich toe', *Rotterdams Dagblad*, 21 juni 2001; Annet de Jong, 'De blonde engel kiest de aanval', *De Telegraaf*, 13 maart 1999.
- ²⁴ Geert Wilders, 'Stop de vakbondsmacht', *De Volkskrant*, 15 februari 2001.
- ²⁵ Pim Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars* (Rotterdam 2002).
- ²⁶ Bas Soetenhorst, 'Een roepende in de woestijn op het Binnenhof', *Het Parool*, 22 september 2001.
- ²⁷ Esther Lammers, "'Het is leuk, die heftige reacties"; Nieuw in de Kamer', *Trouw*, 17 december 1999.
- ²⁸ Geert Wilders, 'Burger wil geen immigratie, wel integratie', *De Volkskrant*, 9 oktober 2004.
- ²⁹ In een reconstructie komt Marc Chavannes tot een volgende lijst afspraken: 'Spreekbeurten georganiseerd door het blad *Commentary*, *The Heritage Foundation*, *The American Enterprise Institute* en het *Foreign Policy Research Institute*, gesprekken met de vooraanstaand neoconservatief Richard Perle, de Midden-Oosten-kenners Daniel Pipes en Hillel Fradkin en de Libertarian Party, interviews met *The New York Observer*, *Sixty Minutes* van CBS, *Frontline* (PBS), *The New Republic*, *The Financial Times*, *The Washington Times*, *Fox News* (vanavond in prime time). Marc Chavannes, 'Wilders snuift in de Verenigde Staten conservatieve thema's op', *NRC Handelsblad*, 15 januari 2005; Liesbeth Wytzes, 'Een politiek roofdier', *Elsevier*, 18 augustus 2007.
- ³⁰ Wilders, *Kies voor Vrijheid*, 106-108; 128.
- ³¹ Over het Nederlandse neoconservatisme: de artikelen in de bundel van Huib Pellikaan en Sebastiaan van der Lubben, *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen* (Utrecht 2006), vooral Huib Pellikaan, 'De politieke ruimte en ideologische kenmerken van een partij', 21-43; Jos de Beus, 'Een derde eeuw van Nederlands conservatisme', 221-237; Arjen Vliegthart en Ronald van Raak, 'De leegte van rechts. Waar is het neoconservatisme

in Nederland', 238-256; Bart Jan Spruyt, 'De verdediging van het Westen: Amerikaans neoconservatisme en de kansen in Nederland', 278-298.

³² Over de *Feindmarkierung* van de Amerikaanse neoconservatieve intellectuelen o.a. Jacob Heilbrunn: 'For the neoconservatives, it's always imperative to have, somewhere, somehow, an enemy – both at home and abroad. This suits their need to see themselves as lonely prophets standing in the breach between implacable foes on the one hand and weak-kneed liberals (and paper-publishing bureaucrats) on the other. Jacob Heilbrunn, *They Knew They Were Right. The Rise of the Neocons* (New York 2009) 137. Behalve op dit werk baseer ik de ruime definitie naast de in noot 31 genoemde artikelen ook op Andrew Heywood, *Political ideologies. An introduction* (New York 2007) 88-95 en Andrew Vincent, *Modern political ideologies* (Oxford 2010) 66-68.

³³ Stukken van Ayaan Hirsi Ali en Geert Wilders, 'Democratiseer het Midden Oosten', *Trouw*, 27 april 2004; 'Steniging laat moslims koud', *Trouw*, 20 maart 2003; 'Het is tijd voor een liberale jihad', *NRC Handelsblad*, 12 april 2003. Met Frans Weisglas schreef Wilders een opinieartikel: 'Pak ook Iran, Saoedi-Arabië en Syrië aan', *Het Parool*, 19 november 2001.

³⁴ De Boer en Koele, 'Een rechtse directe', *De Volkskrant*, 20 november 2003; 'Kabinet zag Irak te rooskleurig in', *Trouw*, 10 april 2004; Marbe, 'Ik ben van nature recalcitrant', *Vrij Nederland*, 31 juli 2004. Wilders pleit niet zozeer voor terugtrekking maar voor versterking van de militaire macht. Wilders behoort tot de kleine minderheid (naast Wilders twee SGP-leden en vier LPF-parlementariërs) in de Tweede Kamer die bij de Amerikaanse presidentsverkiezingen in 2004 Bush steunt: 'Bush heeft een heldere agenda. Hij treedt op tegen boevenlanden die ik ook als zodanig beschouw. Bush toont helderheid en lef. Dan krijg je altijd veel kritiek.' *Trouw*, 20 oktober 2004.

³⁵ Bolkestein over Irak in o.a. Gerry van der List, 'Frits Bolkestein: ik ben niet triomfantelijk', *Elsevier*, 26 maart 2005. Algeheel over buitenlandse politiek: Maas, Marlet en Zwart, *Het brein van Bolkestein*.

³⁶ Verschillende uitspraken ontleend aan Hirsi Ali en Wilders: 'Het is tijd voor een liberale jihad', *NRC Handelsblad*, 12 april 2003; Frans van Deijl, 'Geert Wilders; 'ik lust ze rauw'', *HP De Tijd*, 6 februari 2004; Wilders en Geert-Jan Oplaat, 'Recht(s) op je doel af. Stellingen Geert Wilders en Geert-Jan Oplaat voor partijraad VVD-Limburg' (2004); 'Geert Wilders: Burger wil geen immigratie, wel integratie', *De Volkskrant*, 9 oktober 2004; Joost Niemöller, 'Geert Wilders: 'We moeten de rechter omzeilen'', *HP De Tijd*, 28 oktober 2005; Ap van den Berg, 'Israëliische aanpak voorbeeld voor Wilders', *Het Parool*, 19 oktober 2005.

³⁷ Hierover Addie Schulte en Bas Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid. Vijf jaar crisis in de VVD* (Amsterdam 2007); 'De nieuwe Wilders was voor de VVD de oude niet', *NRC Handelsblad*, 3 september 2004; Meindert van der Kaaij en Cees van der Laan, 'Op een essay kun je Geert niet betrappen', *Trouw*, 11 december 2004.

³⁸ Over de oorsprong van de vooral door Irving Kristoll gepropageerde new-class theorie: Jacob Heilbrunn, *They Knew They Were Right. The Rise of the Neocons* (New York 2009) 35-36; 155-160.

³⁹ Elitekritiek in Wilders, *Kies voor Vrijheid*, passim; Geert Wilders, 'De Rotterdam-speech. Eerste openbare toespraak Geert Wilders sinds de moord op Theo van Gogh', 31 januari 2005: http://www.pvv.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=699.

Element van verslapping vooral sterk in Geert Wilders, 'Een Nieuw-Realistische Visie', 21 maart 2006: http://www.geertwilders.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=397.

⁴⁰ In een interview in november 2003 stelde Wilders nog uitdrukkelijk: 'De islam is niet achterlijk, zoals Fortuyn zei, maar de politieke cultuur in Arabische en islamitische landen is wel achterlijk, middeleeuws zelf, als het gaat om mensenrechten, vrouwen en homo's.' De Boer en Koele, 'Een rechtse directe', *De Volkskrant*, 20 november 2003. Zie ook Bas Soetenhorst, 'Een roepende in de woestijn op het Binnenhof', *Het Parool*, 22 september 2001; Raymond van den Boogaard, 'Kruisridder tegen het moslimfundamentalisme', *NRC Handelsblad*, 3 mei 2004.

⁴¹ O.a. Hirsi Ali en Wilders, 'Liberale jihad', *NRC Handelsblad*, 12 april 2003; Hirsi Ali en Wilders, 'Democratiseer het Midden Oosten', *Trouw*, 27 april 2004; Bart Jan Spruyt en Wilders, 'Stop import islamitische cultuur', *Het Parool*, 22 oktober 2004; Wilders, *Kies voor Vrijheid*, 65-85; Wilders, 'Den Haag laf tegen islamitisch extremisme', *NRC Handelsblad*, 22 juli 2005.

⁴² Voorbeelden in Wilders, *Kies voor Vrijheid*, 65-85; Meinder van der Kaaij en Esther Lammers, 'Immigratie moet stoppen', *Trouw*, 20 december 2004; 'SP en Wilders vrezen onlusten', *De Volkskrant*, 9 november 2005; Wilders, 'Den Haag laf tegen islamitisch extremisme', *NRC Handelsblad*, 22 juli 2005.

⁴³ De benaming voor de verschillende posities in het islamdebat in Nederland ontleen ik aan: Peter Dumant, 'Het islamdebat in Nederland: van exceptionalisme tot convergentie', *Res Publica* 51 (2009) 239-255.

⁴⁴ Maas, Marlet en Zwart, *Het brein van Bolkestein*, 67-74; Frits Bolkestein, *Boren in hard hout* (Amsterdam 1998) 239-244. In een toespraak in 2007 hekelde Bolkestein Wilders' radicale toon en voorstellen met betrekking tot de Islam. Zijn advies met betrekking tot de omgang met de islamitische minderheid: 'Veel geduld, veel dialoog, veel gepolder. Op sociaal-economisch terrein ben ik daar geen voorstander van, maar bij belangrijke culturele verschillen wél.' Opgetekend door Frits Abrahams, 'Bolkestein', *NRC Handelsblad*, 2007.

⁴⁵ Gerrit Zalm, *De romantische boekhouder* (Utrecht 2009) 279-281. Dat zijn gedwongen vertrek Wilders in een existentiële crisis stortte wordt bevestigd door enkele andere VVD'ers: Blok en van Melle, *Veel gekker kan het niet worden*, 95; 119-121; Wytzes, 'Een politiek roofdier', *Elsevier*, 18 augustus 2007.

⁴⁶ Meest duidelijke voorbeeld hiervan in Geert Wilders, 'De Rotterdam-speech. Eerste openbare toespraak Geert Wilders sinds de moord op Theo van Gogh', 31 januari 2005: http://www.pvv.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=699.

⁴⁷ Volgens verschillende bronnen zou Wilders vooral na de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2002 sterk uitgehaald hebben naar Dijkstal. Na 2002 komt Wilders herhaaldelijk terug

op het falen van Dijkstal en de onbegrijpelijke keuze van Bolkestein om hem als opvolger aan te wijzen. O.a. Wilders, *Kies voor Vrijheid*, 29-32; Blok en Van Melle, *Veel gekker kan het niet worden*, 92-96; Van der Kaaij en Van der Laan, 'Op een essay kun je Geert niet betrappen', *Trouw*, 11 december 2004; Steffie Kouters, 'Wilders overlegt met Wilders', *De Volkskrant*, 23 oktober 2004. Zelfs nog in 2010 komt hij erop terug: Norbert Pek, 'Peter. R. de Vries verkoopt klinkklare onzin', *Revu*, 10 februari 2010.

⁴⁸ Wilders, *Kies voor Vrijheid*, 103-104.

⁴⁹ Geert Wilders, 'Klare Wijn', 30 maart 2006:
http://www.geertwilders.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=410; Wilders, 'Een Nieuw-Realistische Visie', 21 maart 2006.

⁵⁰ Wilders, 'Een Nieuw-Realistische Visie', 21 maart 2006.

⁵¹ Lucardie, 'Rechts-extremisme, populisme of democratisch patriottisme? Opmerkingen over de politieke plaatsbepaling van de Partij voor de Vrijheid en Trots op Nederland', 176-190; C. Mudde, *Populist Radical-Right Parties in Europe* (Cambridge 2007); P.A. Taguieff, 'Political Science Confronts Populism', *Telos* 103 (1995) 9-43; A. Pfahl-Traugher, *Volkes Stimme? Rechtspopulismus in Europa* (Bonn 1994).

⁵² Mudde, *Populist Radical-Right Parties in Europe*.

⁵³ Bat Ye'or's theorie komt er op neer dat Europese en Arabische politici na de oliecrisis van 1973 via een opgezette organisatie, genaamd de Europees-Arabische Dialoog, zijn overeengekomen dat Arabische immigranten massaal naar Europa mochten komen en hun geloof mochten verspreiden in ruil voor olie en vrijwaring van terroristische aanslagen. Voornaamste werken Bat Ye'or: *Eurabia. The Euro-Arab Axis* (New York 2005) en *Islam and Dhimmitude: Where Civilizations Collide* (New York 2001). Over Bat Ye'or's *Eurabia* stelt Wilders: 'Haar boek heeft grote indruk op mij gemaakt toen het uitkwam in 2005. Ik denk ook dat ze gelijk heeft. Het is alleen moeilijk te bewijzen of er doelbewust beleid in die richting is geweest.' Joost Niemöller, 'Wilders: ik capituleer niet', *HP De Tijd*, 12 december 2007; Binnert de Beaufort, 'Het geloof van Wilders', *Groene Amsterdammer*, 11 april 2008. Verwijzingen naar Eurabië en kolonisatie o.a. de columns van Wilders op *Geen Stijl*: 'Mohammed is springlevend I', 23 januari 2007; 'Mohammed is springlevend II', 6 februari 2007; 'Minder dan varkens', 10 juli 2007; 'Islamitische Republiek Nederland', 16 oktober 2007; 'Het gelijk van Winston Churchill', 1 mei 2007; Geert Wilders, 'Genoeg is genoeg, verbied de Koran', *De Volkskrant*, 8 augustus 2007; 'Speech Jeruzalem', 14 december 2008: <http://www.pvv.nl/index.php/in-de-media/opinie/1484-geert-wilders-in-jeruzalem>; 'Speech New York', 25 februari 2009: http://www.geertwilders.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=1535; inbreng Algemene Politieke Beschouwingen op 19 september 2007; inbreng Algemene Politieke Beschouwingen op 18 september 2008. Het concept van immigratie en kolonisatie zou terugslaan op het islamitische leerstuk Al Hijra. Een boek daarover heeft Wilders aan alle Kamerleden cadeau gedaan in 2009: Sam Solomon en E. Al Maqdisi, *Modern day Trojan Horse, Al Hijra: the Islamic doctrine of migration* (2009).

⁵⁴ Bloemlezing van deze groep is te vinden in Hans Jansen en Bert Snel, *Eindstrijd. De finale clash tussen het liberale Westen en een traditionele islam* (Amsterdam 2009). Zie ook Matt

Carr, 'You are now entering Eurabia', *Race & Class* 48 (2006); Hans-Georg Betz, "'Against the Green Totalitarianism": Anti-Islamic Nativism in Contemporary Radical Right-Wing Populism in Western Europe' in: Christina Schori Liang ed., *Europe for the Europeans. The Foreign and Security Policy of the Populist Radical Right* (Aldershot en Burlington 2007).

⁵⁵ Interview van Geert Wilders met *NU.nl* op 11 september 2008 en met Joost Niemöller, 'Wilders: ik capituleer niet', *HP De Tijd*, 12 december 2007. 'Ik heb de Koran wel honderd keer gelezen: de intolerantie, de haat, het geweld, het zit er op alle mogelijke manieren ingebakken. In landen waar de islam nog niet domineert, mogen de moslims dat verbergen. Er is een speciale term voor: *takkiya*. Dat betekent dat je als een moslim in een niet-moslimland je ware moslimgezicht verbergt om vervolging te voorkomen, terwijl de strijd tegen niet-moslims wel heimelijk wordt gevoerd. Neem als voorbeeld een moslim in Nederland die zwijgt over zijn ware gedachten over homo's, namelijk dat ze volgens hem minder waard zijn dan varkens. Als de moslimcultuur dominant wordt in een land, kan hij volgens de *takkiya* wel zijn ware gezicht laten zien.'

Het islamitische concept *al Hijra* zou op deze immigratiestrategie slaan.

⁵⁶ Wat betreft het sluiten van de arbeidsmarkt en kritiek op Oost-Europese en Antilliaanse immigranten o.a. de inbreng van Wilders in het debat over het beleidsprogramma van de Tweede Kamer op 19 juni 2007; de inbreng van Wilders in het spoeddebat van de Tweede Kamer op 18 februari 2009; de bijdrage van Sietse Fritsma bij het debat over justitiebegroting in de Tweede Kamer op 15 november 2007. Zie ook de door de PVV gelanceerde website <http://www.watkostdemassaimmigratie.nl/> en het PVV-immigratieplan: 'achttien maatregelen om de stroom ECHT in te dammen', 26 oktober 2007.

⁵⁷ Behalve Wilders (Hongaarse partner) hebben ook B. Madlener (Kroatische partner), R. de Roon (Costaricaanse partner) en T. van Dijck (Antilliaanse partner) een buitenlandse partner. De Chinees-Nederlandse kandidaat is Sheren Cheng, in 2006 nummer 16 op de kandidatenlijst. Zij heeft ook enige campagne gevoerd binnen de Chinese gemeenschap. Interview van haar met *Geledraak.nl*, gepubliceerd op 31 oktober 2006: <http://www.geledraak.nl/html/showarticle.asp?id=931>.

⁵⁸ In Wilders' inbreng bij de Algemene Politieke Beschouwingen op 18 september 2008 stelt hij:

'Het valt inmiddels niet meer uit te leggen dat we WEL meer dan duizend militairen inzetten om Afghanistan veiliger te maken terwijl Nederland zelf steeds onveiliger wordt. Haal daarom de militairen terug naar Nederland en laat onze jongens schoon schip maken in de prachtwijken hier. De veiligheid van de Nederlandse burger is prioriteit nummer EEN. Oosterwei, Gouda, onze steden en onze dorpen zijn belangrijker dan Uruzgan.' Zie ook de inbreng van Wilders in het spoeddebat over de financiële crisis op 18 februari 2009.

⁵⁹ Zie de columns van Wilders hierover op *Geen Stijl*: 'Trouw aan de vlag, trouw aan Nederland', 15 mei 2007; 'De uitverkoop van Nederland', 18 april 2007 en de inbreng van Martin Bosma tijdens het overleg over het gebruik van vreemde talen in het onderwijs op 9 april 2009.

⁶⁰ Geert Wilders en Martin Bosma, 'Nederland en Vlaanderen horen bij elkaar', *NRC Handelsblad*, 31 juli 2008.

⁶¹ Geert Wilders en Geert-Jan Oplaat, 'Recht(s) op je doel af. Stellingen Geert Wilders en Geert-Jan Oplaat voor partijraad VVD-Limburg' (2004);

⁶² PVV Visie. Website PVV. <http://www.pvv.nl/index.php/visie>. Geraadpleegd 12 april 2010

⁶³ Zie hiervoor Nicole Mulder, *Knettergekke ministers en ruggengraten van slagroom. Het gebruik van emotie-opwekkende retorische middelen door Geert Wilders*, Masterscriptie Universiteit Utrecht, februari 2009: http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2009-0327-01224/Scriptie_Nicole_Mulder.pdf; Maarten van Leeuwen, 'Het hoofdzinnenbeleid van Wilders', *Tekstblad* 15 (2009) 6-11.

⁶⁴ Inbreng Wilders tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen op 18 september 2008; inbreng Wilders in het Verantwoordingsdebat op 28 mei 2009; inbreng Wilders in het Verantwoordingsdebat op 22 mei 2008; inbreng Wilders tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen op 16 september 2009.

⁶⁵ Inbreng Wilders tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen op 18 september 2008; inbreng Wilders in het spoeddebat over de financiële crisis op 18 februari 2009; column Wilders op www.stopdecrisis.nl, 1 juli 2009.

⁶⁶ Rapport Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding, 'Psychosociale gevolgen van dreiging en beveiliging', maart 2008; 'Gevangen in beveiliging', *De Telegraaf*, 9 augustus 2009; Ron Meerhof, 'Weer veilig, maar zo voelt dat niet', *De Volkskrant*, 2 oktober 2008; Binnert de Beaufort, 'Het geloof van Wilders', *De Groene Amsterdammer*, 11 april 2008.

⁶⁷ Veelzeggend citaat van Spruyt over zijn vertrek bij de PVV: 'In de gang zag ik iemand met krulletjes en zo'n proletarisch matje in zijn nek. Ik vroeg: wie is dat? Dat is Dion Graus, zeiden ze. Die had net voor TV Limburg een serie over Wilders gemaakt, dus ik zei: oh, komt er een vervolg op die serie? Neehee, zeiden ze, Dion komt hier als kandidaat. Hij gaat bij Geert op de lijst! Toen wist ik: ik heb hier niets meer te zoeken.' Wilma de Rek, 'Zonder professoren', *De Volkskrant*, 10 maart 2007.

⁶⁸ Over de contacten met DVP en UKIP: Marcia Nieuwenhuis, 'Wilders niet langer alleen', *De Pers*, 4 januari 2009; Maurice Wilbrink, 'Eindelijk samen: Wilders en Lord Pearson', *Nederlands Dagblad*, 16 oktober 2009.

⁶⁹ In een interview met de Israëlische krant *Haaretz* stelde Wilders over Liebermann: 'Our parties may not be identical, but there are certainly more similarities than dissimilarities, and I am proud of that.' Chaan Lipshiz, 'Dutch anti-Islam MP: "Israel is West's first line of defense"', *Haaretz*, 18 juni 2009. Wilders voelt zich eveneens sterk verwant met Ariyeh Eldad en diens Hatikva partij. Harm Ede Botje en Freke Vuijst, 'De Israël connectie van Geert Wilders', *Vrij Nederland*, 17 oktober 2009; Freke Vuijst, 'Op zoek naar Dollars', *Vrij Nederland*, 13 juni 2009; Aart Brouwer, 'Iedereen in bed met de Islam. De denktank van Wilders', 18 november 2009.

⁷⁰ Zie bijvoorbeeld de inbreng van Fleur Agema in het Tweede Kamer-debat over embryoselectie op 2 juli 2008 en de inbreng van Martin Bosma in het Tweede Kamer-debat over homo-emancipatie op 29 februari 2008. De motie voor deelname van militairen in

uniform aan de gay-parade was ingediend door Hero Brinkman op 15 januari 2009. De motie werd aangenomen.

⁷¹ Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Liberaal patriot of nationaal populist? Het gedachtegoed van Pim Fortuyn', *Socialisme en Democratie* (2002) 32-42.

⁷² Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 169-175; 71-75.

⁷³ Zie voor de typering o.a. A.P.M. Lucardie, 'Rechts-extremisme, populisme of democratisch patriottisme?'; Cas Mudde, 'A Fortuynist Foreign Policy' in: Christina Schori Liang ed., *Europe for the Europeans. The Foreign and Security Policy of the Populist Radical Right* (Aldershot en Burlington 2007) 209-221; Mudde, *Populist Radical-Right Parties in Europe*.